

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
з навчальної дисципліни «Логіка»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 08.07.2024 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
27.06.2024 № 22)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами (денна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 3							
Тема № 1. Предмет, метод та завдання навчальної дисципліни «Логіка»	10	2	-	2	-	6	
Тема № 2. Основи теорії та історія становлення логіки як науки	10	2	-	2	-	6	
Тема № 3. Семіотичний характер логіки. Мова як предмет логічного аналізу	10	2	-	2	-	6	
Тема № 4. Загальні принципи (закони) правильного міркування	10	2	-	2	-	6	
Тема № 5. Поняття	10	2	-	2	-	6	
Тема № 6. Визначення і логічний поділ понять	10	2	-	2	-	6	
Тема № 7. Судження	10	2	-	4	-	4	
Тема № 8. Запитання і відповіді	10	2	-	2	-	6	
Тема № 9. Умовиводи та їх основні види. Дедуктивні умовиводи	10	2	-	2	-	6	
Тема № 10. Імовірнісні (недемонстративні) умовиводи	10	2	-	2	-	6	
Тема № 11. Проблема, гіпотеза , теорія як форми наукового пізнання	10	2	-	2	-	6	
Тема № 12. Обґрунтування, аргументація і доведення	10	2	-	2	-	6	
Всього за семестр № 3	120	24		26	-	70	залік

1.2. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами (заочна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 3							
Тема № 1. Предмет, метод та завдання навчальної дисципліни «Логіка»	10	2	-	-	-	8	
Тема № 2. Основи теорії та історія становлення логіки як науки	10	2	-	-	-	8	
Тема № 3. Семіотичний характер логіки. Мова як предмет логічного аналізу	8	-	-	-	-	8	
Тема № 4. Загальні принципи (закони) правильного міркування	8	-	-	-	-	8	
Тема № 5. Поняття	10	-	-	2	-	8	
Тема № 6. Визначення і логічний поділ понять	8	-	-	-	-	8	
Тема № 7. Судження	10	-	-	2	-	8	
Тема № 8. Запитання і відповіді	8	-	-	-	-	8	
Тема № 9. Умовиводи та їх основні види. Дедуктивні умовиводи	10	-	-	-	-	10	
Тема № 10. Імовірнісні (недемонстративні) умовиводи	8	-	-	-	-	8	
Тема № 11. Проблема, гіпотеза , теорія як форми наукового пізнання	10	2	-	-	-	8	
Тема № 12. Обґрунтування, аргументація і доведення	10	-	-	-	-	10	
Всього за семестр № 3	120	6	-	4	-	110	залік

2. Методичні вказівки до практичних занять

Тема № 1. Предмет, метод та завдання навчальної дисципліни «Логіка»

Практичне заняття. Предмет, метод та завдання навчальної дисципліни «Логіка»

Навчальна мета заняття: засвоїти особливості логіки як науки та її взаємозв'язок з іншими науками, визначити зміст логічного пізнання, визначити предмет логіки; вивчити категорії логіки; розуміти сутність абстрактного мислення та форми мислення.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Визначення логіки як науки.
2. Предмет та особливості логіки як науки. Поняття «критичне мислення».
3. Формальні та змістовні правила міркування.
4. Абстрактне мислення і його характерні особливості.
5. Поняття про форму мислення.
6. Місце логіки серед інших наук

Методичні вказівки

Розпочинаючи роботу над *першим питанням*, особливу увагу зверніть на категоріальний апарат. Доцільно завести власний словник-довідник соціологічних термінів. Не намагайтесь запам'ятовувати визначення у повному обсязі. Натомість прагніть виокремити «базові» поняття, які лежать у їхній основі.

Логіка як самостійна наука має багатовікову історію. Слово «логіка» походить від грецького слова «logos», що в перекладі означає: слово, смисл, думка, мова. Найчастіше слово «логіка» вживається в таких значеннях:

1) закономірність виникнення, існування та розвитку речей і явищ об'єктивного світу («логіка речей», «логіка подій», «логіка історичного процесу» тощо);

2) здатність людини відображати навколишній світ за допомогою мислення (тобто здатність людини до мислення);

3) послідовність, несуперечливість, обґрунтованість міркувань («у нього гарна логіка», «у нього немає логіки»);

4) спеціальна навчальна дисципліна, яка протягом багатьох віків була обов'язковим елементом європейської системи освіти;

5) особлива наука, що вивчає мислення.

Одним з головних завдань логіки, як науки про мислення, є те, що логіка бере до уваги лише форму, спосіб отримання нового знання. Вона досліджує спосіб отримання нового знання, не пов'язуючи форму знання з його конкретним змістом.

Під час опрацювання *другого питання* варто звернути увагу, що при визначенні предмета науки логіки у логіко-філософській літературі беруть до уваги три аспекти: онтологічний (філософське вчення про буття), гносеологічний (пізнавальний) та формально-логічний.

В онтологічному аспекті визначається об'єктивна основа науки логіки – об'єктивне існування предметів, явищ, процесів (емпіричних об'єктів), між якими існують різноманітні взаємозв'язки (причинно-наслідкові, просторові, часові, генетичні та ін.).

У гносеологічному (пізнавальному) аспекті визначаються процес відображення «логіки речей» у «логіці понять» і становлення системи понять (категорій), які охоплюють сутність об'єктивно існуючих речей, явищ і процесів.

У формально-логічному аспекті визначаються необхідні взаємозв'язки між логічними формами мислення (поняттями, судженнями, умовиводами), які зумовлені не змістом мислення, а лише його структурою. Усі ці аспекти постають в єдності. Враховуючи цю єдність, можна дати таке визначення предмета науки логіки:

Логіка – це наука, яка вивчає закони і форми розумової діяльності людей, принципи і засоби побудови правильних суджень і міркувань про предмети і явища об'єктивного світу, методи формалізації знання як результату пізнавального процесу.

Особливості логіки як науки: а) вивчає закони і форми розумової діяльності людей на підставі аналізу їх мовних висловлювань, тобто через реалізацію (матеріалізацію) результатів розумової діяльності у мові; створює свою специфічну мову (логічну мову) для аналізу структури мислення і формалізації знання; б) вивчення логіки потребує зосередження і систематичного підходу. Усі розділи підручника взаємопов'язані, не можна зрозуміти наступну тему, не засвоївши попередню. Вивчення логіки потребує багато часу і певних зусиль; в) засвоєння теоретичного матеріалу з логіки ще не означає, що людина зможе застосовувати його на практиці.

Особливу увагу необхідно звернути на поняття «критичне мислення». *Критичне мислення* тлумачиться науковцями по-різному:

а) здатність людини до самостійної оцінки: явищ навколишньої дійсності, інформації, наукових знань, думок і тверджень інших людей, вміння бачити їх позитивні і негативні сторони, а також прагнення до кращого, більш оптимального вирішення проблем, завдань, до перегляду існуючих догм, стереотипів, традицій (Є. Белкіна-Ковальчук);

б) це мислення вищого порядку, що спирається на інформацію, усвідомлене сприйняття власної інтелектуальної діяльності та діяльності інших (О. Тягло);

в) це наукове мислення, суть якого зводиться до прийняття ретельно обміркованих рішень стосовно довіри до будь-якого твердження (С. Терно);

г) це перш за все свідоме ставлення до своїх дій: уміння вибрати з усього обсягу культурної спадщини саме те, що приваблює саме тебе, вміння пояснити

свій вибір, підібрати яскраві приклади – сформувані життєву позицію з певного питання.

При опрацюванні *третього питання* варто звернути увагу, що щодо різних сфер людської діяльності формальне правило можна визначити так: **формальним** називається правило, застосування якого передбачає даним (відомим) тільки форму того, що перетворюється згідно з цим правилом, незалежно від знання (або наявності) змісту перетворюваного.

Формальні правила логіки застосовують до окремих думок, тобто, до формул, що виражають ці думки. Думка, в якій фіксується відображення предмета через сукупність його суттєвих ознак, називається поняттям (наприклад, число, дім, планета), а думка, в якій фіксується зв'язок предмета та його ознаки – судженням (наприклад, «Планета – космічний об'єкт», «Число не є реальним об'єктом»). Тобто, застосовуючи формальні правила логіки, ми звертаємося до форми понять і суджень.

Звідси для перетворення понять і суджень за формальними правилами слід виділити їх форму у «чистому» вигляді, тобто, у відокремленому від змісту перетворюваних понять і суджень.

Під змістом поняття розуміють його смисл (ознаку об'єкта, відображуваного в понятті) і значення (сукупність об'єктів, що є носіями цієї ознаки). У свою чергу, зміст судження складають його смисл (знання того, що і про що конкретно в ньому стверджується) і значення (його істинність або хибність).

Змістовні правила беруть до уваги саме зміст того, що згідно з ними перетворюється.

Процес мислення, підпорядкований формальним правилам логіки (або формально-логічним правилам), є *формально-логічно правильним*.

Під час опрацювання *четвертого питання* варто засвоїти наступні концепти понять. Мислення – це активний процес діяльності людського мозку. Свідомість – це процес ідеального відображення дійсності. Свідомість включає в себе мислення, знання, емоції, інтуїцію, пам'ять, волю. Тому кожна людина має своє бачення світу, властиву лише їй свідомість. Абстрактне мислення – це один із ступенів процесу пізнання, якому передують чуттєвий ступінь пізнання. Абстрактне мислення – це ступінь процесу пізнання, який слідує за чуттєвим пізнанням. Суть цього слідування полягає в тому, що абстрактне мислення полишає (абстрагує) хаотичну інформацію про предмет, яку нам дають органи чуття.

Під час вивчення *п'ятого питання*, варто звернути увагу, що форми мислення ми можемо розглядати як чисту структуру щодо конкретного змісту і (з іншого боку) як інформацію (змістовну характеристику) про спосіб зв'язку структурних елементів думки. Кожній формі мислення притаманний свій тип зв'язку структурних елементів думки.

Форма мислення, яка відображає предмети та явища через сукупність суттєвих ознак, називається поняттям.

Форма мислення, яка відображає зв'язок між предметом та його ознакою, називається судженням.

Форму мислення, завдяки якій із одного або кількох відомих суджень ми отримуємо нове судження, називають умовиводом.

Розпочинаючи роботу над *шостим питанням*, варто усвідомлювати, що логіка і за своїм походженням, і за траєкторіями подальшому розвитку, і за своїм предметом є переважно філософською наукою, причому найбільш фундаментальною з усіх галузей філософії. Адже уся філософія побудована на міркуваннях, а чи є вони правильними — це визначається ступенем їхньої відповідності логічним принципам. Однак оскільки будь-яка серйозна діяльність пов'язана з міркуванням, і в кожній науці мають свої власні традиції і авторитетні зразки міркувань, остільки в метафоричному сенсі будь-яка конкретна наука може бути названа прикладною логікою.

Питання цільових виступів

1. Чим відрізняється «природна логіка» від логіки наукової?
2. Що таке логічна форма?
3. Що таке логічний принцип?
4. Що таке логічний метод?
5. Які основні етапи пройшла у своєму розвитку наука логіки?
6. У чому полягає відмінність логіки від інших наук про мислення?
7. Чому знання логіки необхідне для професійної діяльності юриста?

Теми рефератів

1. Предмет логіки як науки.
2. Значення логіки для правознавства та юридичної практики.
3. Поняття про мислення.
4. Абстрактне і конкретне мислення, їх загальні характеристики.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017. № 1 (126). С. 8-13. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/765d7941-c171-4458-b806-a2511a21e98b/content>

5. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
7. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 2. Основи теорії та історія становлення логіки як науки

Практичне заняття. Основи теорії та історія становлення логіки як науки

Навчальна мета заняття: усвідомити особливості розвитку логічного мислення в історичному поступі; сформулювати уявлення про становлення логіки як науки; усвідомити значення логіки для юридичного пізнання й практики.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Основні значення терміну «логіка» в історії філософії та науки.
2. Виникнення і генезис поняття логіки.
3. Значення логіки для юридичного пізнання й практики.

Методичні вказівки

При підготовці до *першого питання* варто звернути увагу на основні значення терміну «логіка»:

1) під «об'єктивною логікою» розуміють об'єктивний хід речей, подій, незалежний від мислення, свідомості людини, тобто об'єктивну закономірність, послідовність, незворотність розвитку всього існуючого та необхідний зв'язок між предметами і явищами об'єктивного світу (в цьому значенні часто використовують висловлювання «логіка речей», «логіка подій», «логіка історії» та ін.). Під «суб'єктивною логікою» розуміють особливості індивідуального мислення людини (у цьому значенні часто використовують висловлювання «залізна логіка», «чоловіча логіка», «жіноча логіка»).

2) Цей термін вживають у значенні «раціональне мислення» (лат. ratio – розум).

3) У широкому розумінні термін «логіка» означає науку, яка вивчає форми і закони мислення людини, а в більш вузькому значенні під «логікою» розуміють одержання необхідно істинного (а значить правильного) висновку, тобто коли з одного істинного висловлювання неодмінно випливає інший, теж істинний вислів.

4) У наш час цей термін має також специфічне значення як логічна система знання (формально-логічна теорія), побудована на певних принципах і аксіомах засобами особливої природної та формалізованої мови («дедуктивна логіка», «модальна логіка»). У даному випадку «логіка» означає абстрактну знакову модель («формалізовану теорію»).

5) Крім перерахованих значень, термін «логіка» також використовують тоді, коли люди аналізують якісь соціокультурні феномени – наукові і філософські теорії, міфи, казки, художні твори та ін. і визначають внутрішню побудову теорій, казок, міфів, художніх творів, які зумовлені основними ідеями і розвитком думки авторів, які створили ці феномени. В цьому значенні використовують терміни «логіка теорії», «логіка міфу», «логіка казки».

При підготовці до *другого питання* варто зосередити увагу на той факт, що в історії логіки чітко розрізняються такі основні етапи:

I. Давня і середньовічна логіка. Цей етап охоплює період від початку формування традиційної логіки як науки в IV ст. до н.е. до появи перших спроб її реформувати в XVII ст.

II. Логіка Нового часу – приблизно із середини XVII до середини XIX ст.

III. Сучасна логіка – із середини XIX ст. до наших днів.

Підставою для розрізнення трьох основних етапів у розвитку формальної логіки є масштабні дослідницькі програми, що дозволили вивчати принципово нові можливості в аналізі і побудові міркувань. Цим масштабним змінам супроводжував процес зростання й уточнення логічних знань, що у свою чергу приводив до зміни уявлень про предмет логіки і можливості її застосування в інших науках і практичній діяльності.

При підготовці до *третього питання* варто мати на увазі, що в сучасній логіці більше не існує якоїсь єдиної, універсальної й абсолютно повної теорії, раз і назавжди встановленої на всі часи. Проте традиційна логіка, скоректована і доповнена деякими сучасними філософсько-методологічними положеннями і модернізована елементами неklasичних логічних теорій, продовжує зберігати своє значення для виховання культури мислення, необхідної для повноцінної інтелектуальної роботи юриста.

Питання цільових виступів

1. Які основні етапи пройшла у своєму розвитку наука логіки?
2. Проаналізуйте основні етапи розвитку логіки в Україні.
3. Простежте основні етапи розвитку Львівсько-Варшавської школи.
4. Проаналізуйте погляди представників Київської школи «червоного позитивізму».
5. Проаналізуйте викладання логіки в Києво-Могилянській академії.
6. У чому полягає відмінність логіки від інших наук про мислення?
7. Чому знання логіки необхідне для професійної діяльності юриста?
8. Чи потрібне знання логіки для професійної діяльності правоохоронця?

Теми рефератів

1. Логіка і юриспруденція.
2. Основні напрями сучасної логіки.
3. Розвиток логіки в працях Р. Декарта і Г. Лейбніца.
4. Роль логіки у формуванні правильного мислення людини.
5. Логіка середніх віків і епохи Відродження.
6. Мислителі античності та їх роль у розвитку юридичної логіки.
7. Мислителі Нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц), їх внесок у розвиток юридичної логіки.
8. І. Кант – родоначальник німецької класичної філософії і його роль у розвитку юридичної логіки.
9. Г. Гегель про роль і місце юридичної логіки у науковому пізнанні.
10. Роль юридичної логіки в теоретичній і практичній діяльності правників України.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teoriia_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 3. Семіотичний характер логіки. Мова як предмет логічного аналізу

Практичне заняття. Семіотичний характер логіки. Мова як предмет логічного аналізу

Навчальна мета заняття: розкрити сутність та зміст понять «мова», «семіотика», «семантика»; висвітлити взаємодію мови логіки та мови права як семіотичних систем.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика мови.
2. Семіотика як наука про знаки. Загальні поняття семіотики.
3. Взаємодія мови логіки та мови права як семіотичних систем.
4. Мова та метамова права й правознавства.

Методичні вказівки

Під час опанування знань із *першого питання* семінару, необхідно усвідомити, що найбільш абстрактно мову можна визначити як *систему засобів знакового спілкування*. У такому широкому розумінні мови можна вважати, що вона виникає вже на рівні спілкування тварин, які користуються певними звуковими сигналами, мімікою, позами, рухами для передачі власних реакцій на зовнішні ситуації своїм сородичам або ворогам. Цей зоогенетичний аспект розвитку мови для логічного аналізу є нецікавим. Більш важливо взяти до уваги те, що на рівні людського спілкування мова сама є продуктом культурно-історичного розвитку і разом з ним становить фундамент усієї нашої культури. Завдяки мові індивідуальні і внаслідок цього унікальні психічні образи світу (відчуття, сприйняття, уявлення) об'єктивуються і починають бути міжсуб'єктивними, суспільно доступними у формі окремих слів, висловлень та розгорнутих міркувань.

Саме *слова*, окремі *висловлення* та *міркування*, а також утворені з них *тексти* становлять основні структурні компоненти мови. Тільки тоді, коли наші внутрішні психічні стани та реакції *вербалізуються*, тобто виражаються у словах, вони починають бути об'єктами раціонального обговорення, виважування і критики.

Всі мови можна поділити на три головні *типи*: «природні», «штучні» та «гібридні».

Як вважає відомий сучасний логік О.А. Івін, усі застосування мови можуть бути зведені до двох головних функцій – описової та оціночної, припускаючи, що експресиви, питання, декларації та норми можуть бути зведені до оцінок. Важливою функцією мовного спілкування є забезпечення зміни стану речей шляхом заяв, або *декларацій*.

При розгляді другого питання варто усвідомити, що спілкування між людьми відбувається за допомогою різноманітних знаків. Наприкінці XIX ст.

видатний американський логік Чарлз Пірс запропонував називати загальну науку про знаки *семіотикою* (від грец. *sema* – знак). В розумінні Пірса предмети логіки і семіотики були тотожними. «Логіка – це теорія самоконтрольованого, розважливого мислення, це наука про загальні закони знаків».

Знаком вважається будь-який об'єктивно зафіксований замісник реально існуючого або предмета, створеного нашою уявою. Крім того, згідно з Пірсом «будь-яка думка є знаком». Залежно від рівня схожості з предметом, що слугує прообразом знаку, Пірс запропонував розрізняти три типи знаків: *іконічні знаки*, *знаки-індекси* та *знаки-символи*.

Іконічні знаки мають найвищий рівень схожості з предметом думки. Сама ж схожість може бути зовнішньою, і тоді знаки відтворюватимуть загальний вигляд предметів: реалістичні малюнки, скульптури, гармонічні музичні твори, фотографії, технічні та іграшкові моделі тощо. Схожість може бути і внутрішньою – заснованою на співвідношеннях частин та цілого у відтворюваному предметі (діаграми, графіки, схеми) або на підставі співвідношення елементів змісту (метафори, порівняння, аналогії тощо).

Знаки-індекси (показчики) також поділяються на типи. По-перше, це *дійсні індекси*, які виникають внаслідок реального існування та функціонування об'єктивних предметів: сліди ніг, куль, відбитки пальців тощо. По-друге, це *конвенційні*, тобто умовні, *індекси*, які створюються самими людьми для полегшення комунікації: дорожні знаки, межі, кордони, технічні показники на кшталт кольорових сигналів світлофорів і т. ін.

У семіотиці розрізняють три головні розділи, або виміри, аналізу: семантику, синтактику (синтаксис) та прагматику. У *семантиці* вивчаються відношення знаків до їхніх значень та смислів. *Синтактика* – це теорія відношень одного знаку до іншого, тобто теорія сполучень знаків у комплексі, які відповідають практиці реального спілкування. *Прагматика* – це теорія, в якій досліджуються засоби використання знаків носями конкретної мови.

Розглядаючи *третє питання*, варто запам'ятати, що семіотична специфіка мови права лежить не стільки в площині семантики (будь-яка сфера людської діяльності може бути специфікованою залежно від своєї предметної галузі) і не в синтактиці (вона більш-менш спільна для всіх сфер мислення), скільки в прагматиці, тобто правилах розуміння, які набувають максимально загального визнання застосовуваних у правовій мові знаків порівняно з будь-якою іншою сферою практики та пізнання.

Найбільш важливі поняття, що застосовуються в юридичному обігу, визначаються законом у так званих «дефінітивних нормах» (поняття «правочин» у цивільному праві, поняття «злочин» у кримінальному праві, поняття «конвенція» у міжнародному праві тощо). Нормативним закріпленням прагматичного застосування слів (термінів) забезпечуються однозначність, ясність та точність мови права. На відміну від повсякденної мови, де існують у кращому разі лише прагматичні норми літературного застосування (до речі, досить розмиті і дискусійні), і навіть від мови фізико-математичних наук, в яких прагматика може залежати від вжиття, прийнятому лише у межах окремих

наукових шкіл, мова права спирається здебільшого на еталонні, скеровані законодавцем правила застосування окремих термінів.

При розгляді *четвертого питання* варто звернути увагу, що з античності відомо багато парадоксів, які протягом тисячоліть бентежать логіко-філософську думку. Один з цих парадоксів під назвою «Еватл» безпосередньо стосується правових досліджень.

Повсякденна мова, яка описує побутові відносини, суттєво відрізняється від спеціалізованої юридичної мови, яка описує правовий зміст повсякденних відносин. Повсякденна мова в такому разі називається *мовою-об'єктом*, а юридична мова – *мета-мовою*. В свою чергу, юридична мова цивільного судочинства сама може стати мовою-об'єктом для мови загальної теорії права. Нарешті, мова теорії права теж може бути об'єктом для мета-мови юридичної логіки. Переход від мови до метамови дозволяє вирішувати складні семантичні проблеми, які не можуть бути розв'язані на рівні мови-об'єкта, завдяки більшій абстрактності та точності метамови.

Питання цільових виступів

1. Чому мові надається таке важливе значення у вивченні логіки?
2. Що таке мова з погляду семіотики?
3. Якими є основні види мов?
4. Якими є основні види мовних виразів?
5. На які основні розділи поділяється семіотика?
6. Що таке предметне значення і смисл?
7. Чим відрізняються між собою мова і метамова?

Теми рефератів

1. Мова логіки як об'єкт дослідження.
2. Взаємозв'язок логіки та мови.
3. Взаємозв'язок логіки і культури мислення.
4. Співвідношення повсякденної мови й метамови.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>

4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 4. Загальні принципи (закони) правильного міркування

Практичне заняття. Загальні принципи (закони) правильного міркування

Навчальна мета заняття: розуміти основні принципи правильного міркування та закони логіки як науки.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Поняття логічного принципу (закону).
2. Характеристики основних логічних принципів.
3. Використання основних принципів логіки в юридичному пізнанні в практиці.

Методичні вказівки

При опрацюванні *першого питання* варто звернути увагу, що загальне філософське визначення закону можна сформулювати так: *закон* є об'єктивно-необхідний, сталий зв'язок між явищами, який постійно повторюється.

Сама ідея закону в європейській культурі була вперше введена давньогрецькими мислителями (Піфагор, Анаксимандр, Геракліт) на підставі уявлень про юридичний закон (*nomos*). Вони припустили, що подібно юридичним нормам існують загальні закони буття природи, громадського життя, свідомості і мислення. Оскільки поняття юридичного закону пов'язувалося з надприродними силами, що визначають порядок речей, подій і долі людей, застосування більш загального поняття «закон» за межами власне юриспруденції було покликано підкреслити їх не залежний від людської свідомості і волі характер.

Варто усвідомити, що під принципами (законами) логіки маються на увазі стійкі зв'язки між думками, що гарантують необхідні якості правильного міркування в будь-якій сфері – визначеність, послідовність, несуперечливість та доказовість.

При опрацюванні *другого питання* варто розглянути три сформульованих ще Аристотелем принципа – *принцип тотожності, принцип несуперечливості і принцип виключеного третього*, до яких Лейбніц запропонував додати *принцип достатньої підстави*. Ці закони або принципи мають ключове методологічне значення не тільки для інших наук, але й для самої логіки, тому що будь-яка її форма повинна рахуватися з ними навіть тоді, коли в деяких формальних системах доводиться виключати якийсь один з них. Тому вони одержали назву *основних*, на відміну від необмеженої безлічі можливих, але вже *похідних* від них принципів.

При опрацюванні *третього питання* варто усвідомити, що як і будь-яка розумова діяльність у будь-якій сфері практики і пізнання, юридичне мислення підкоряється основним логічним принципам. Юридичні дослідження, оцінки і рішення можуть бути визнані істинними тільки тоді, коли забезпечені визначеність, несуперечливість, послідовність і обґрунтованість міркувань. Разом з тим зрозуміло, що для правильної юридичної оцінки певної події

недостатньо дотримуватися тільки вимог логічних принципів. Крім них, важливе значення має забезпечення вірогідності вихідних даних, на яких будувалася оцінка, що потребує дотримання повноти розслідування реальних обставин і судового розгляду справи, а також обов'язкового врахування чинного законодавства.

Логічні принципи в процесі юридичного аналізу повинні використовуватися в їхній системній єдності, бо тільки у своїй сукупності вони охоплюють усі головні формальні напрямки розумової діяльності юриста. Дотримання цих законів у практичній діяльності сприяє одержанню несуперечливих, обґрунтованих висновків у справі, спрямованих на правильну юридичну оцінку подій, встановлення судової істини.

Питання цільових виступів

1. Чим відрізняється логічний принцип (закон) від філософських, природничонаукових та юридичних законів і принципів?
2. Чому принципи достатньої підстави, тотожності, несуперечливості, виключеного третього вважаються основними принципами логіки?
3. Чому в логіці слід говорити про принцип несуперечливості (заборони суперечності) в думці, і не слід – про принцип суперечливості (суперечності)?
4. Як пов'язані між собою основні принципи логіки?
5. Які обмеження існують для принципу виключеного третього?
6. Які вимоги до юридичної практики ставлять логічні принципи?
7. Наведіть приклади порушення логічних принципів.

Теми рефератів

1. Закон тотожності.
2. Закон несуперечності.
3. Закон виключеного третього.
4. Закон достатньої підстави.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>

4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 5. Поняття

Практичне заняття. Поняття

Навчальна мета заняття: розкрити сутність та зміст концепту «поняття», його загальні характеристики; звернути увагу здобувачів освіти на види понять, логічну структуру поняття й відношення між ними.

Кількість годин: 4

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика поняття.
2. Логічна структура поняття.
3. Види понять.
4. Відношення між поняттями.

Методичні вказівки

При опрацюванні *першого питання* варто усвідомити, що будь-яке міркування повинно мати свій предмет. Під *предметом міркування* в логіці розуміється будь-яка річ, властивість або відношення, незалежно від того, чи існують вони реально або існують тільки в нашому мисленні. Так, ми можемо міркувати як про такі доступні фізичному спостереженню і контакту предмети, як дерева, столи, метали, теплопровідність, так і про такі абстрактні речі, як справедливість, краса, норма права і т.ін. Щоб упевнено міркувати про якийсь предмет, потрібно його розуміти, тобто мати про нього поняття.

Поняття (концепт) є елементарною логічною формою, що відображає предмет міркування в сукупності його суттєвих ознак. Характерною рисою поняття є те, що в ньому фіксуються не всі, а тільки *суттєві ознаки* предмета.

Оскільки в будь-якій науці доводиться використовувати слова природної національної мови, властива словам цих мов невизначеність (багатозначність, нечіткість, неточність і неясність) створює складні проблеми по встановленню однакового розуміння і вживання понять, що виражаються за їхньою допомогою. Крім того, оскільки та сама річ, властивість або відношення, що позначаються тим самим словом, можуть стати предметом вивчення і міркування в різних науках, проблема багатозначності, неясності і неточності ще більше ускладнюється і вимагає обов'язкового попереднього логіко-семіотичного аналізу застосовуваних слів. Їх неправильне або просто неакуратне вживання завжди може привести до непорозумінь, помилок, з'явитися джерелом неповного або неадекватного розуміння, а то й привести до виникнення конфліктів.

При опрацюванні *другого питання* варто засвоїти, що зміст поняття утворюють усі ті суттєві властивості (ознаки), які ми пов'язуємо з поняттям, що позначається, предметом. Обсягом, або предметним значенням, поняття є клас (множина) всіх предметів, що мають зазначені у його змісті ознаки. Мінімальною структурною одиницею змісту є окрема суттєва ознака, а мінімальною структурною одиниця обсягу – індивід того класу (або

елемент тієї множини) предметів, що утворює його обсяг. Так, поняття «право» містить такі ознаки:

- 1) система,
- 2) формально-визначені,
- 3) норми (правила поведінки),
- 4) встановлені або санкціоновані державою,
- 5) загальнообов'язкові для всього населення, державних органів і посадових осіб,
- 6) охороняються державною владою від порушень,
- 7) виражають волю пануючого класу або всього народу,
- 8) спрямовані на регулювання й охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

В обсяг поняття «право» входять усі відомі (і навіть поки що невідомі нам) у минулому, а також можливі в майбутньому нормативні системи подібного типу.

Обсяг і зміст поняття знаходяться в зворотній залежності: чим ширшим (більшим) буде обсяг поняття, тим вужчим (меншим) буде його зміст. Для ілюстрації звернемося до зручних діаграм, які називають «колами Ейлера». Кожна точка в колі являє собою один предмет, який входить в обсяг розглядуваного поняття.

При опрацюванні *третього питання* варто усвідомити, що поняття широко використовуються на всіх рівнях і в усіх сферах людського пізнання і практики. Однак за ступенем їхньої розробленості, поширеності, точності і загальзначаючості їх можна розділити на три основні типи: повсякденні, наукові, філософські.

Повсякденні поняття утворюють первинний рівень нашого понятійного запасу, виражений природною національною мовою. Ми широко і звично користуємося такими поняттями, як «рослина», «тварина», «здоров'я», «хвороба», «справедливість» і т.ін., які у разі потреби важко визначити. Таким чином, широта вживання повсякденних понять ще не гарантує їхньої загальзначаючості.

Наукові поняття в найбільш точній, компактній і ємній формі виражають загальнозначаючі знання про предмет міркування. Так, навіть не вивчаючи юриспруденції, ми часто досить правильно користуємося поняттями «родина», «майно», «купівля-продаж», «злочин» і т.ін., точний зміст і значення яких можуть бути прояснені і встановлені тільки при оволодінні відповідними науковими поняттями. При цьому нерідко наукові поняття умисно фіксують іноземним словом (найчастіше латинізованим, грецізованим, а в останні роки – англізованим), щоб уникнути змішування з близьким, але недостатньо розробленим повсякденним поняттям («припущення» – «гіпотеза», «допущення» – «презумпція», «підстава» – «принцип», «натуральний обмін» – «бартер» тощо).

Філософські поняття (категорії) є найбільш абстрактними і загальнозначаючими. Прикладами таких понять є «матерія» і «свідомість», «простір» і «час», «причина» і «наслідок», «форма» і «зміст», «мета», «засіб»,

«дія», «результат», «природа», «суспільство» тощо. Як і багато наукових понять, філософські поняття також нерідко виражені в іншомовній формі задля їхнього відрізнення від повсякденних і навіть загальнонаукових понять («каузальність» замість більш звичного «причинність»), або для вираження стилістично неприйнятних для рідної мови конструктів («есенціалізм» замість «сутніснізм», «екзистенційний» замість «буттєвісний» і т.ін.

За ступенем складності поняття можна поділяти на *прості* і *складні*. Прості поняття не містять інших понять як своїх частин («будинок», «одиниця», «Київ» і т.ін.). Складні поняття утворюються з двох або більшого числа простих (Сполучене Королівство Англії, Шотландії й Уельсу», «дві тисячі четвертий рік», «видатний український полководець» тощо).

Далі за обсягом поняття розрізняються між собою залежно від того, скільки предметів вони означають. *Одиничні поняття* позначають клас, що включає тільки один предмет, наприклад, «столиця сучасної України». *Загальні поняття* належать до класів, що включають більше одного предмета: «правова система», «студентка», «атом» і т.ін. Зрозуміло, що навіть порожні поняття можуть бути як одиничними («богиня Свободи у римлян»), так і загальними («римські божества»).

При опрацюванні *третього питання* варто усвідомити, що предмети міркування знаходяться між собою в різних відношеннях. Ці відношення встановлюються за допомогою *порівняння* обсягів і змістовних характеристик відповідних понять – «усе пізнається в порівнянні». Порівняння може бути успішним або безуспішним, і залежно від цього всі поняття можуть бути *порівняними* або *непорівняними*. Можна порівнювати, наприклад, такі предмети міркування, як *стілці* і *лави*, або *студенти* і *дорослі люди*, але неможливо порівняти *електрон* і *ніжність*, *овес* і *покарання* і т.ін. Логіка нічого не може сказати про непорівняні предмети і залежності між відповідними ним поняттями, цілком залишаючи їх поетам-авангардистам і шизофренікам.

Залежно від того, чи порівнюються поняття головним чином з боку їхніх об'ємних розходжень, або на перший план при порівнянні виходить зміст, розрізняють *сумісні поняття*, тобто поняття, що мають загальні «місця» для порівнюваних предметів, і *несумісні поняття*, тобто поняття, що не мають таких загальних «місць» у їхніх обсягах, але мають загальні ознаки в їхніх смислах.

Між сумісними поняттями існують відношення *рівнозначності*, *перетинання*, *підпорядкування*.

Питання цільових виступів

1. Чим поняття відрізняється від слова?
2. Що таке зміст і обсяг поняття?
3. Якими є основні види понять?
4. Для чого потрібні операції узагальнення і обмеження понять?
5. На які основні види поділяються відношення між поняттями?
6. Що є підставою для встановлення і розрізнення відношень між поняттями?
7. Наведіть змістовні приклади відомих вам відношень між поняттями.

Теми рефератів

1. Загальна характеристика поняття як форми думки. Поняття і слово.
2. Логічна структура поняття. Закон зворотного відношення між змістом і обсягом понять.
3. Види ознак, що складають зміст поняття.
4. Види понять за обсягом (екстенціональна характеристика понять).
5. Види понять за змістом (інтенціональна характеристика понять).
6. Відношення сумісності між поняттями.
7. Відношення несумісності між поняттями.
8. Узагальнення і обмеження понять.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_a_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 6. Визначення і логічний поділ понять

Практичне заняття. Визначення і логічний поділ понять

Навчальна мета заняття: знати сутність визначень, розуміти види, правила логічного поділу.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Види визначень.
2. Прийоми, подібні до визначення.
3. Правила визначень та помилки, можливі у визначеннях.
4. Логічний розподіл.
5. Визначення логічного поділу.
6. Правила поділу.
7. Види поділу.

Методичні вказівки

При опрацюванні *першого питання* варто усвідомити, що *визначення* – логічна операція, за допомогою якої розкривається зміст понять або вводиться новий термін. Визначити поняття – значить указати, які суттєві ознаки входять у його зміст, наприклад, «Конституція – це основний закон держави» або «Демократія у перекладі з грецької означає владу народу».

Визначення ще часто називають *дефініцією*, або, у творах деяких авторів (наприклад, Спінози), *детермінацією* (від лат. *definitio*, або *determinatio*). *Definire* або *determinare* означає встановити *finis*, або *terminus* (межовий стовп, що позначав межу земельної ділянки, поля, державної території). Тому в логіці для позначення складових частин визначення широко використовують як українські, так і латинізовані слова *визначуване* (*дефінієндум*, *definiendum*) і *визначувальне* (*дефінієнс*, *definiens*). У наших прикладах поняття «конституція» і «демократія» є визначуваними, а поняття «основний закон держави», «влада народу» – визначувальними поняттями. Скорочено визначуване записують *Dfd*, а визначувальне – *Dfn*. Тоді загальна структура визначення матиме вигляд формули $Dfd = Dfn$.

Визначення виконує важливі пізнавальні і практичні функції: воно дозволяє точно обмежити клас явищ, що належать до предмета міркування; за його допомогою ми одержуємо можливість однакового розуміння предмета міркування всіма людьми, яким воно відомо; у силу (другої функції) воно дозволяє людям ефективно взаємодіяти між собою.

При опрацюванні *другого питання* варто усвідомити, що сучасній логіці розрізняють багато типів і видів визначень. Найбільш поширеними з них є *явні* й *неявні*, *реальні* й *номінальні* визначення, які в свою чергу поділяються на підвиди. Насамперед потрібно відзначити різницю між *явними* і *неявними* визначеннями. Явні визначення засновані на *рівності обсягів* визначуваного і

визначального понять, тобто $Dfd = Dfn$.

Найбільш простими, зручними для побудови і користування і в силу цього найбільш поширеними є визначення через вказівку *найближчої родової ознаки і видової відмінності* (*definitio per genus proximum et differentiam specificam*), що часто називають *класичними*. Назву «класичних» вони одержали насамперед тому, що визнані класики філософії – Сократ, Платон і Аристотель, – розглядали тільки визначення такого виду. Нерідко їх називають також *класифікаційними*, тому що за їх допомогою будуються наукові класифікації предметних галузей конкретних наук.

При опрацюванні *третього питання* варто мати на увазі, що процес розроблення повноцінних, точних, наукових визначень досить тривалий і складний. Тому часто доводиться використовувати операції, подібні з визначенням. Такі прийоми звичайно застосовують як через обмеженість знань (у тому числі наукових), так і заради економії часу або простоти навчання.

До елементарних прийомів, подібних з визначенням, належать так звані *остенсивні визначення*, що підрозділяються на *позначення* і *вказівку*. У першому випадку у відповідь на запитання називають *ім'я* якогось індивіда з обсягу того або іншого поняття, у другому – вказують на *індивіда*, що позначається якимсь словом. Це первинний шар навчання як словам нашої мови, так і позначеним ними поняттям. У цьому полягають їхня важливість і сила. Але є й слабкість, яка полягає в тому, що їхня ефективність значною мірою залежить від того, які саме предмети можуть бути безпосередньо представлені і наскільки великий словниковий запас у того, хто дає такі визначення. Крім того, позначення і вказівки припускають, що визначуваний у такий спосіб предмет можна сприйняти за допомогою органів чуттів. Таким чином, для визначення абстрактних понять вони зовсім непридатні, оскільки мають ще *дологічний* характер, тобто не є визначеннями в повному сенсі даного терміна.

Відрізнєння, або *диференціація*, є попередньою стадією будь-якого визначення і полягає в простій вказівці на відмінність цікавлячих нас предмета від інших. Наприклад, вираз «*мораль – це не те ж саме, що право*» містить деяку інформацію про право, а саме ту, що воно не збігається з мораллю. Але це й усе.

Іншим корисним прийомом, який допомагає скласти уявлення про предмет, є *наведення прикладів*. Якщо ці приклади цілком вичерпують весь клас індивідів або видів, можна навіть одержати семантичне *визначення через перелік (перерахування)*. Але, як правило, цей прийом не є визначенням і не може його замінити.

Опис також дає можливість скласти деяке уявлення про предмет. Він містить поряд з суттєвими ознаками предметів їх несуттєві, але може взагалі не містити суттєвих ознак. Частковим випадком опису є *характеристика*, в якій виділяються найбільш специфічні ознаки предмета. Вона також є кроком до абстракції, яку передбачає повне визначення.

При опрацюванні *четвертого питання* варто хвернути увагу на те, яким же правилам має відповідати повноцінне визначення?

Правило 1. Визначення повинно бути співмірним

Правило 2. Визначення не повинно утворювати в собі кола.

Правило 3. Визначення не повинно бути внутрішньо суперечливим.

Правило 4. Визначення не повинно бути заперечним

Правило 5. Слід мати на увазі, що кожному дефінієндуму може відповідати низка дефінієнсів: $Dfd = Dfn1$ або $Dfn2$ або або Dfn , тобто не існує абсолютно завершених і абсолютно досконалих визначень.

Правило 6. Визначення повинно бути ясным і чітким.

При опрацюванні *п'ятого питання* варто усвідомити, що знання відношень між поняттями дозволяє нам в разі необхідності конкретизувати обсяги понять. При такій конкретизації здійснюється логічний поділ (*divisio*).

Операція поділу полягає або в розбивці обсягу родового поняття на види, або в з'ясуванні всіх складових частин предмета міркування.

Структурними компонентами поділу є: ділене поняття, підстава (основа, принцип) поділу і члени поділу. **Діленням** називається вихідне поняття (*totus divisionis, TD*). Ознака, за якою здійснюється поділ, називається **основою поділу** (*principium divisionis, PD*). Види (частини), утворені в результаті поділу, називаються **членами поділу** (*membri divisionis, MD*).

При опрацюванні *шостого питання* варто усвідомити, що прагматична мета поділу полягає в тому, щоб «навести порядок» у наших знаннях про предмети міркування. Як добрий господар і добра господарка знають, де і що в них знаходиться в домашній майстерні, у гаражі чи на кухні, так і справжній професіонал знає, що є у його інтелектуальному багажі. Щоб досягти цього порядку, треба дотримуватися деяких простих правил логічного поділу.

- Поділ має здійснюватися тільки за однією підставою.
- Члени поділу повинні взаємно виключати один одного.
- Поділ повинен бути співмірним, тобто сума обсягів членів
- поділу має дорівнювати обсягу діленого поняття.
- Поділ повинен бути безперервним і вичерпним.

При опрацюванні *смого питання* варто усвідомити, що існує декілька видів поділу – за видотвірною ознакою, дихотомічний і мереологічний. Особливим (але несамостійним) видом поділу є класифікація.

Питання цільових виступів

1. Чому визначенням надається таке важливе значення?
2. Як поділяються визначення на окремі види?
3. Якими видами визначень найчастіше користуються юристи?
4. Чи є зв'язок між операціями визначення і логічного поділу?
5. Які види поділу найчастіше використовуються юристами?
6. Наведіть приклади різних визначень держави і права.
7. Як класифікуються форми державного устрою в сучасній теорії держави і права?

Теми рефератів

1. Загальна характеристика визначення.
2. Види визначень.
3. Прийоми, подібні до визначення.
4. Правила визначень та помилки, можливі у визначеннях.
5. Логічний розподіл.
6. Визначення логічного поділу.
7. Правила поділу.
8. Види поділу.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_a_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 7. Судження

Практичне заняття. Судження

Навчальна мета заняття: засвоїти сутність судження як форми мислення, навчитись будувати прості та складні судження, виявляти і долати помилки у судженнях з професійної тематики, формулювати судження та оцінювати їх правильність у професійній діяльності правоохоронців.

Кількість годин: 4

Навчальні питання:

1. Визначення судження, його структура.
2. Прості судження.
3. Розподіл простих суджень за кількістю і якістю.
4. Логічний квадрат.
5. Розподіленість термінів у простому судженні.
6. Складні судження.

Методичні вказівки

При вивченні цієї теми потрібно звернути особливу увагу на структуру простої атрибутивної думки, ділення цих думок за якістю і кількістю, об'єднану класифікацію, відповідно до якої думки діляться на загальностверджувальні, загальнозаперечні, частковостверджувальні та частковозаперечні, а також на розподіл термінів в думках.

При опрацюванні *першого питання* варто усвідомити, що *судження* – це форма мислення, в якій дещо стверджується або заперечується про відношення між предметами і їх ознаками. Просте судження складається із чотирьох елементів: суб'єкта (від лат. subiectum) судження – це поняття, в яких відображається предмет або клас предметів мислення і про які дещо стверджується або заперечується. Символічно позначається символом - заголовною латинською буквою «S»; предиката (від. лат. praedicatum) судження – поняття або декілька понять, в яких відображається ознака що належить, або не належить суб'єкту мислення. Символічно позначається заголовною буквою «Р» латинського алфавіту; зв'язків – «є» або «не є», яка фіксує відношення між предметом думки і ознакою предмета (між суб'єктом і предикатом); квантора – слів, які стоять перед суб'єктом судження: «усі», «деякі», «усі», «жоден».

При опрацюванні *другого питання* варто звернути увагу на те, що всі судження можна розділити на дві великі групи: прості і складні. Просте судження – це судження, яке складається із трьох елементів і має структуру: $S \in P$. Простим називається судження, що виражає зв'язок двох понять.

За змістом предиката судження поділяються на: атрибутивні (категоричні), судження про відношення (релятивні), судження існування (екзистенційні).

В атрибутивних (від лат. attributio – властивість, ознака) судженнях виражається належність ознаки предмету або належність предмета до якогось

класу предметів. Наприклад: в судженні «*Полин – гіркий*» говориться про належність ознаки предмету.

Судженням про відношення (релятивні) – судження, у якому відображається відношення двох предметів, властивостей по величині, часовій послідовності, положенню в просторі, по зв'язку причини і наслідку, інтенсивності процесів, родинним та іншим ознакам. Наприклад «*Ракета летить значно швидше літака*».

Судженням існування (екзистенціальним від лат. *existentia* – існування) називається такий вид простих суджень, в яких виражається сам факт існування, або не існування предмета судження. Наприклад: «*Диму без вогню не буває*».

За якістю відношення судження поділяють ся на стверджувальні і заперечні.

Стверджувальні судження виражають приналежність предметів деякій ознаки. *Злочин є суспільно небезпечним вчинком.*

Заперечні судження виражають відсутність в предмета деякої ознаки. *Жодна тварина не уміє читати.*

За кількістю (за обсягом суб'єкта) судження поділяються на: одиничні, часткові і загальні.

Одиничні – судження включають ствердження чи заперечення про один предмет. Формула такого судження: $S \in P$, або $S \notin P$. Автор «*Кобзаря*» є відомим письменником.

Часткові судження – це судження, в яких що-небудь стверджується чи заперечується про частину предметів деякого класу. Деякі $S \in P$. *Деякі мої друзі – мандрівники.*

Загальні – судження, у яких що-небудь стверджується чи заперечується в кожному предметі даного класу. Всі $S \in P$, або Жодне $S \notin P$. *Усі люди мають свідомість.*

При опрацюванні *третього питання* варто усвідомити, що будь-яке судження має і кількісну, і якісну характеристики. Тому в логіці застосовується об'єднана класифікація суджень за кількістю і якістю: загальностверджувальні; загальнозаперечні, частковостверджувальні; частковозаперечні.

При опрацюванні *четвертого питання* варто взяти до уваги, що логічний квадрат (квадрат протилежностей) – це діаграма, що служить для запам'ятовування логічних відносин між видами суджень по об'єднаній класифікації.

При опрацюванні *п'ятого питання* варто усвідомити, що аналіз обсягу термінів судження пов'язаний із з'ясуванням їх розподіленості. Термін вважається розподіленим, якщо його обсяг повністю включається або повністю виключається з обсягу іншого терміна. Розподілені терміни позначаються символами S^+ і P^+ . Якщо ж обсяг одного терміна тільки частково включається або частково виключається з обсягу іншого терміна, то такий термін називається нерозподіленим. Нерозподілені терміни позначаються символами S^- і P^- . Дослідження розподіленості термінів судження - це не формальна логічна операція, а підтвердження правильного зв'язку даних суб'єкта і

предиката в судженні, тобто її відповідності об'єктивному відношенню самих предметів.

При опрацюванні *шостого питання* варто взяти до уваги, що *складними називаються судження, що складаються з двох або більше простих суджень*. Структура складних суджень залежить від способу з'єднання їхніх частин. Для логічного зв'язку використовують певну логічну операцію: кон'юнкцію, диз'юнкцію, імплікацію та інші. Основними видами складних суджень є: сполучні; розділові; умовні; змішані.

Питання цільових виступів

1. Логічна характеристика судження як форми мислення.
2. Логічні операції над судженнями.
3. Структура судження.
4. Поділ суджень за модальністю.
5. Розподіленість термінів у судженні.
6. На які види поділяються прості атрибутивні судження за якістю та кількістю?
7. Що таке розподіленість термінів у простому атрибутивному судженні?
8. Які відношення існують між судженнями різної якості і кількості?
9. Якими способами будуються складні судження?
10. Як здійснюється запис суджень у логіці предикатів?
11. Що таке модальність суджень?
12. Якими операторами користуються в деонтичній логіці?

Теми рефератів

1. Особливості побудови складних суджень.
2. Алгоритм визначення логічного значення складного судження.
3. Функціонально-істиннісні відношення між судженнями.
4. Судження і речення.
5. Логічна структура суджень і тлумачення норм права.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>

4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 8. Запитання і відповіді

Практичне заняття. Запитання і відповіді

Навчальна мета заняття: засвоїти основні поняття теми; знати правила щодо запитань та помилки, пов'язані з порушенням цих правил, а також правила відповідей та типові помилки при їх порушенні.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика запитань.
2. Структура запитань.
3. Види запитань.
4. Правила щодо запитань та помилки, пов'язані з порушенням цих правил.
5. Відповіді та їх види.
6. Правила відповідей та типові помилки при їх порушенні.

Методичні вказівки

При опрацюванні *першого питання* варто взяти до уваги, що спілкування людей полягає в постійному обміні запитаннями та відповідями. Вони відіграють визначну роль у нашому житті, пізнанні і практиці. Наведемо приклад коротенького діалогу: «Чи ти збираєшся поїхати до Києва?» — «Ні», або «Так, я збираюся поїхати до Києва у середу».

Запитання – це прохання або вимога надати певну інформацію про стан речей. Запитувальні речення не є судженнями. Запитання можна визначити як висловлення, яке має на меті усунути неповноту або невизначеність вихідного знання щодо якогось предмета думки. Те, що в запитанні міститься прохання або вимога, дозволяє віднести запитання до класу особливого виду індикативів або імперативів, тобто спонукальних висловлень. Відповідь у формі оповідного речення усуває відсутність інформації та за своєю логічною суттю є згорнутим або повністю розгорнутим судженням.

Зміст запитань визначається: по-перше, його *об'єктом* – предметною галуззю, щодо якої ставиться запитання; по-друге – контекстом його задання під кутом зору вирішення конкретного практичного або теоретичного завдання. У змісті запитання проводиться межа між тим, що вже відомо, та тим, що ще залишається невідомим. У традиційній логіці зміст, або ширше – змістовне поле запитання, не досліджувався. Сучасна логіка запитань засновується на спрощенні типології запитань шляхом формальної редукції їх різноманітних видів до *запитань на доповнення (тип I)* та *запитань на рішення (тип II)*. Суттєва різниця між запитаннями типу I та запитаннями типу II полягає в тому, що запитання на доповнення належать до всієї пропозиційної підстави, тоді як запитання на рішення формулюються щодо окремих частин пропозиційної підстави.

Крім об'єкта та предмета запитання, з прагматичної точки зору є сенс звернути увагу на суб'єктів діалогу: *Запитувача* – того, хто запитує, та

Відповідача – того, хто дає відповідь. Крім того, прагматичний підхід передбачає врахування *ситуації* та *контексту*, тобто фактичних та культурних умов, в яких ставиться запитання і дається відповідь.

При опрацюванні *другого питання* варто зауважити, що у сучасній логічній літературі залежно від мети досліджень пропонується багато різних класифікацій запитань. Згідно з основними напрямками семіотичного аналізу будемо розрізняти синтаксичні, семантичні та прагматичні підстави поділу запитань на окремі види.

З *синтаксичної* точки зору розрізняють *прості* та *складні* запитання залежно від того, якою буде підстава запитання – про стим або складним пропозиційним ядром. Прикладом простого запитання буде : «Ти підеш обідати?» .

При опрацюванні *третього питання* варто взяти до уваги, що з *семантичного* погляду – знову ж таки залежно від виду пропозиційної підстави – запитання можна поділити на *категоричні*, *модальні* (запитання про модальності), *екзистенціальні* (запитання про існування) та *реляційні* (запитання про відношення).

Категоричні запитання формуються за допомогою питальних операторів «хто?», «що?», «де?», «коли?», «яким чином?», що співвідносяться з класичними категоріями суб'єкта, об'єкта, часу, місця, обставин, способу здійснення тощо, запропонованих ще Аристотелем у трактаті «Категорії». Прикладами категоричних запитань будуть: «Де ти був?», «Хто вчинив цей злочин?», «Яким чином підозрюваний потрапив у приміщення?».

Модальні запитання (або, точніше, запитання про модальності) передбачають наявність у підставі запитання модальних операторів «необхідно», «можливо», «дійсно», «обов'язково» тощо. До речі, саме те, що в багатьох запитаннях доводиться вживати оператор «дійсно», є досить переконливим аргументом на користь того, що запитання не можуть оцінюватися як істинні або хибні.

З *прагматичної* точки зору запитання перш за все розрізняються за *цільовим (функціональним) призначенням*: такі, що узагальнюють, конкретизують, нагадують, деталізують, наводять, викривають, а також запитання контрольні, вузлові, основні (головні) і похідні тощо.

При опрацюванні *четвертого питання* варто взяти до уваги, що існує декілька корисних правил, які допомагають уникнути помилок у запитаннях.

1. *Запитання повинно бути синтаксично повним та узгодженим.*
2. *Запитання мусить мати сенс.*
3. *Запитання слід формулювати ясно і чітко, по можливості уникаючи складних запитань.*
4. *Складні запитання слід розкладати на прості.*
5. *У складних запитаннях диз'юнктивного типу в підставі слід формулювати всі можливі альтернативи.*
6. *Запитання має бути нейтральним у тому сенсі, що зміст запитання не повинен передбачати гадану відповідь.*

При опрацюванні *п'ятого питання* варто взяти до уваги, що

систематичний огляд змістовного поля запитань дозволяє дати формальні схеми відповідей на ті або інші запитання. «Поняття обумовлюють запитання, які можливо поставити, і, таким чином, обумовлюють відповіді, які можна отримати», – відзначає провідний український філософ і логік М. Попович. *Відповіддю є судження (або група суджень), що надає (надають) інформацію, якої бракувало Запитувачеві при формулюванні запитання.*

Логічна структура відповіді містить у собі три основних елементи: *предмет відповіді, зміст відповіді та обсяг відповіді*. Предмет відповіді на запитання збігається з предметом запитання. Змістом відповіді є альтернатива, обрана з обсягу запитання. Обсяг відповіді – множина можливих (як істинних, так і хибних) відповідей на поставлене запитання.

При опрацюванні *шостого питання* варто взяти до уваги, що правила відповідей мають сенс тільки відносно їхніх повних форм. Тому для встановлення правильності неповної відповіді слід спробувати перетворити її на повну. Правила відповідей відносно симетричні правилам запитань, тому найпростіші з них наведемо без коментарів за їхньою очевидністю.

1. *Відповідь повинна бути синтаксично повною та узгодженою.*
2. *Відповідь мусить мати сенс.*
3. *Відповідь слід формулювати ясно та чітко.*
4. *Відповіді на складні запитання слід розкладати на прості.*
5. *Щодо складних запитань диз'юнктивного типу слід формулювати всі можливі альтернативні відповіді.*

Питання цільових виступів

1. Що таке передумова запитання?
2. Що таке предмет запитання?
3. Що таке зміст запитання?
4. Що таке обсяг запитання?
5. Що таке предмет відповіді?
6. Що таке зміст відповіді?
7. Що таке обсяг відповіді?
8. У чому полягає значення теорії запитань і відповідей для юридичної практики?

Теми рефератів

1. Загальна характеристика запитань.
2. Структура запитань.
3. Види запитань.
4. Правила щодо запитань та помилки, пов'язані з порушенням цих правил.
5. Відповіді та їх види.
6. Правила відповідей та типові помилки при їх порушенні.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-

Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf

2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf

3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>

4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?

5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>

6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 9. Умовиводи та їх основні види. Дедуктивні умовиводи

Практичне заняття. Умовиводи та їх основні види. Дедуктивні умовиводи

Навчальна мета заняття: засвоїти сутність умовиводу як форми мислення, ознайомитись з основними формами та основними правилами умовиводів, формулювати умовиводи та оцінювати їх правильність у професійній діяльності правоохоронців.

Кількість годин: 4

Навчальні питання:

1. Визначення умовиводу та його структура.
2. Види умовиводів.
3. Дедуктивні умовиводи.
4. Безпосередні та опосередковані умовиводи.

Методичні вказівки

При опрацюванні *першого питання* варто взяти до уваги, що *умовивід* – це форма мислення, за допомогою якої з одного чи декількох суджень, пов'язаних між собою, виводиться нове судження. Логічна сутність умовиводу складається в русі думки від аналізу наявного знання до синтезу нового знання. Цей рух має об'єктивний характер і визначається реальними зв'язками дійсності. Об'єктивний зв'язок, відбитий у свідомості, забезпечує логічний зв'язок. І навпаки, відсутність об'єктивних зв'язків дійсності приводить до логічних помилок. Поняття і судження входять до складу умовиводу як його елементи. Будь-який умовивід складається із засновків і висновку. *Засновки* – це судження, із яких виводиться нове знання, раніше відомі судження. *Висновок* – нове судження, виведене із засновків.

При опрацюванні *другого питання* варто взяти до уваги, що за характером процесу виведення умовиводити бувають: дедуктивні та індуктивні і традиційні (аналогії); за кількістю засновків – безпосередні і опосередковані; за ступенем обґрунтованості – демонстративні і недемонстративні

При опрацюванні *третього питання* варто взяти до уваги, що назва «дедуктивні умовиводи» походить від лат. слова «deductio» – виведення. У дедуктивних умовиводах зв'язки між засновками і висновком являють собою формально-логічні закони, в силу чого при істинних засновках висновок завжди виявляється істинним. Назва «індуктивні умовиводи» походить від лат. слова «inductio» – наведення. Між засновками і висновком у цих умовиводах мають місце зв'язки за формами, що забезпечують одержання тільки правдоподібного висновку при істинних засновках. *Дедуктивний умовивід* – це такий умовивід, у якому думка розвивається від знання більшого ступеня загальності до знання меншого ступеня загальності, а висновок, котрий випливає з засновків з логічною необхідністю, носить достовірний характер. Об'єктивною основою дедуктивних умовиводів є єдність загального й одиничного в реальних процесах, предметах навколишнього світу.

При опрацюванні *четвертого питання* варто взяти до уваги, що *безпосередні умовиводи* – це такі, у яких висновок робиться з одного засновку шляхом його перебудови. За способом перебудови судження-засновку розрізняють такі *види безпосередніх умовиводів*: перетворення, обернення, протиставлення предикату.

Питання цільових виступів

1. Що таке умовиводи і які методи використовуються для їх утворення?
2. Чи можливі безпосередні недедуктивні умовиводи?
3. Які основні форми дедуктивних умовиводів?
4. Чи можна отримати заперечний висновок з двох ствердних засновків простого категоричного силогізму?
5. Чому саме за категоричним силогізмом закріпилася назва «юридичний силогізм»?
6. Чим умовні силогізми відрізняються від аристотелівського силогізму?
7. Чим корисні ентимеми?

Теми рефератів

1. Визначення умовиводу та його структура.
2. Види умовиводів.
3. Дедуктивні умовиводи.
4. Безпосередні та опосередковані умовиводи.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 10. Імовірнісні (недемонстративні) умовиводи

Практичне заняття. Імовірнісні (недемонстративні) умовиводи

Навчальна мета заняття: розкрити особливості імовірнісних умовиводів; усвідомити поняття індукції та аналогії.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Безпосередні умовиводи.
2. Індуктивні умовиводи. Види індукції.
3. Повна індукція.
4. Неповна індукція.
5. Аналогія як умовивід у пізнанні.

Методичні вказівки

Умовивід – це форма мислення, за допомогою якої з одного чи декількох суджень, пов'язаних між собою, з логічною необхідністю виводиться нове судження. Умовиводи поділяються, насамперед, на підставі сили зв'язку між засновками і висновком. Якщо з даних засновків з необхідністю випливає єдиний висновок, то говорять про демонстративні умовиводи. Якщо ж такого необхідного зв'язку немає і з даними засновками сумісно кілька ймовірних висновків, то такі умовиводи називають недемонстративними. До демонстративних умовиводів відносяться усі види дедукції і повна індукція.

При висвітленні *першого питання* варто вказати на той факт, що у безпосередніх умовиводах висновок виводиться лише із одної посилки шляхом трансформації вихідного судження. Основними способами побудови безпосередніх умовиводів є перетворення, обернення та протиставлення суджень. Ці операції дозволяють модифікувати думку, перетворювати її за формою і змістом.

Вивчаючи питання «індуктивні умовиводи (або міркування)» (*друге*), особливу увагу слід звернути на їх види, а також на методи наукової індукції, які використовуються у встановленні причинно-наслідкових зв'язків явищ. Термін «індукція» походить від латинського слова «induction і означає «наведення».

Індуктивне міркування, як і будь-яке міркування, складається з засновків і висновку. У засновках індуктивних міркувань міститься знання про окремі предмети або групи (частини) предметів, у висновку – знання про весь клас предметів.

При висвітленні *третього питання* варто усвідомлювати той факт, що повна індукція – це міркування, в якому на підставі наявності якоїсь ознаки у кожного предмета певного класу робиться висновок про її наявність у всього класу предметів.

При висвітленні *четвертого питання* варто усвідомлювати той факт, що неповна індукція – це міркування, в якому на підставі наявності якоїсь ознаки у

частини предметів даного класу робиться висновок про її наявність у всього класу предметів. Розрізняють два основних види неповної індукції: індукцію шляхом переліку (популярну індукцію); індукцію шляхом відбору (наукову індукцію).

При висвітленні *п'ятого питання* варто розкрити сутність та зміст аналогії та її роль у пізнанні. *Аналогія – недемонстративний умовивід про належність деякому об'єкту певної ознаки (властивості або відношення), яка називається переносимою, на основі схожості в істотних ознаках з іншим об'єктом, що дозволяє знаходити схожість різного.*

Питання цільових виступів

1. В чому полягає особливість імовірнісних умовиводів?
2. Які види імовірнісних умовиводів ви знаєте?
3. Чи можна за допомогою імовірнісних умовиводів отримати достовірне знання?
4. Які умови правомірності імовірнісних умовиводів? Які типові помилки допускаються в недемонстративних умовиводах?
5. Що таке індуктивне міркування? Які види індуктивних міркувань ви знаєте?
6. Які індуктивні методи встановлення причинних зв'язків ви знаєте?
7. Які умови підвищення імовірності виводів при недедуктивних висновках?
8. Що таке міркування за аналогією?
9. Які види міркувань за аналогією ви знаєте?
10. Що таке аналогія права та аналогія закону?
11. Яка роль імовірнісних умовиводів у слідчій і судовій практиці?

Теми рефератів

1. Безпосередні умовиводи.
2. Індуктивні умовиводи. Види індукції.
3. Повна індукція.
4. Неповна індукція.
5. Аналогія як умовивід у пізнанні.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>

4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Тема № 11. Проблема, гіпотеза , теорія як форми наукового пізнання

Практичне заняття. Проблема, гіпотеза , теорія як форми наукового пізнання

Навчальна мета заняття: ознайомитись з сутністю наукового пізнання та його формами.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Сутність наукового пізнання та його форми.
2. Поняття гіпотези та її структура.
3. Види гіпотез.

Методичні вказівки

При підготовці до *першого питання* варто звернутися до філософського погляду на наукове пізнання. У ньому при наявності єдності чуттєво-сенситивного та раціонального провідна роль належить раціональному. Але його основні форми (поняття, судження, умовиводи) не повною мірою відображають науковий пізнавальний процес. У науковому пізнанні створюються, розбудовуються і набувають певної самостійності різноманітні його форми. Головними з них є:

- 1) науковий факт – це наукові відкриття, події, результати досліджень, достовірність яких ще не доведена;
- 2) наукова проблема, яка споріднює два змістовних положення: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття;
- 3) наукова ідея, що поєднує істинні знання про дійсність з вірогідними знаннями про науковий факт;
- 4) наукова гіпотеза є одним з можливих варіантів вирішення наукової проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена;
- 5) наукова теорія являє собою систему достовірних і конкретних знань про дійсність, має чітку структуру і є узагальненим знанням про ту чи іншу частину світу.

Проблема – форма знання, змістом якої є те, що ще не пізнане людиною, але що потрібно пізнати. Інакше кажучи, це знання про незнання, питання або комплекс питань, що виникли в ході пізнання і вимагали відповіді. Проблема – не це є «застигла» форма знання, а суперечливий процес, що включає два основні моменти (етапи руху пізнання) – її постановку і вирішення. Правильне виведення проблемного знання з попередніх фактів і узагальнень, уміння правильно поставити проблему – необхідна передумова її успішного вирішення.

Наукові проблеми слід відрізняти від ненаукових (псевдопроблем), як, наприклад, «проблема» створення вічного двигуна. Вирішення проблеми – істотний момент розвитку знання, у ході якого вирішуються конкретні суперечності, виникають нові проблеми, а також висувуються ті або інші концептуальні ідеї.

Гіпотеза – форма знання, що містить припущення, сформульоване на підставі ряду фактів, дійсне значення якого не визначене і потребує доведення. Гіпотетичне знання носить ймовірнісний, а не достовірний характер і вимагає перевірки, обґрунтування емпіричним або теоретичним шляхом. У ході доказу висунутих гіпотез одні з них стають дійсною теорією, інші видозмінюються, уточнюються і конкретизуються, треті відкидаються, перетворюються на помилки, якщо перевірка дає негативний результат. Висунення нової гіпотези, як правило, спирається на результати перевірки старої, навіть у тому випадку, якщо ці результати були негативними.

Вирішальною перевіркою істинності гіпотези є практика в усіх своїх формах, але певну (допоміжну) роль у доказі або спростуванні гіпотетичного знання відіграє і логічний (теоретичний) критерій істини. Перевірена і доведена гіпотеза переходить у розряд достовірних істин, стає науковою теорією.

Теорія – найбільш розвинена форма наукового знання, що дає цілісне відображення закономірних та істотних зв'язків певної сфери дійсності. Будь-яка теорія – це органічна система дійсного знання (що включає й елементи помилки), що розвивається і яка має складну структуру та виконує ряд функцій.

У сучасній методології науки виділяють такі основні елементи теорії: 1) початкові підстави – первинні фундаментальні поняття, принципи, закони, постулати, аксіоми і т. д.; 2) об'єкт цієї теорії, що ідеалізується, – абстрактна уявна модель істотних властивостей і зв'язків предметів, що вивчаються (наприклад, «абсолютно чорне тіло», «ідеальний газ» тощо); 3) логіка теорії націлена на прояснення структури і розвитку знання, що містить певні правила висновку і способи доказу; 4) сукупність законів і тверджень, логічно виведених з основоположень даної теорії відповідно до певних принципів; ключовий елемент теорії закон, тому її можна розглядати як систему законів, що виражають суть об'єкту, що вивчається, у всій його цілісності та конкретності; 5) філософсько-методологічні установки і ціннісні чинники.

Одне з важливих внутрішніх джерел розвитку теорії – суперечність між її формальним і змістовним аспектами. Через останній у теорію «входять» певні філософські установки дослідника, його методологічні принципи, світоглядні, «сенсожиттєві» орієнтири й інші чинники, які суттєво впливають (позитивно або негативно) на процес формування теоретичного знання і на розвиток науки в цілому.

До основних функцій теорії можна віднести:

- синтетична – об'єднання окремих достовірних знань в єдину цілісну систему, що розвивається;
- пояснювальна – виявлення причинних та інших залежностей, різноманіття зв'язків цього явища, його істотних характеристик, законів його походження і розвитку;
- методологічна – розробка на базі теорії різноманітних методів, способів і прийомів дослідницької діяльності;
- функція передбачення – формулювання уявлення про існування невідомих раніше фактів, об'єктів і їх властивостей або про тих, існування яких відоме, але вони поки що не виявлені;

- практичність – бути втіленою в практику, стать «керівництвом до дії», направленою на зміну реальної дійсності.

Усі форми наукового пізнання діалектично взаємопов'язані і взаємно зумовлюють одна одну. Завдяки цьому можливі як фундаментальні теоретичні, так і прикладні наукові дослідження, що ведуть до істинних знань.

При підготовці до *другого питання* варто зауважити, що гіпотеза – науково обґрунтоване твердження відносно факту (події, явища), істинність якого в даний момент часу і в силу певних обставин не може бути доведеною. У процесі пізнання ми застосовуємо гіпотези, якщо: а) неможливо в силу певних обставин отримати факти досліду; б) за допомогою дослідних фактів немає можливості пояснити причину явищ (подій) або зв'язків між ними; в) факти, здобуті шляхом досліду, суперечать визнаним науковим положенням.

При висвітленні *третього питання* варто вказати на той факт, що у залежності від того, що пояснює гіпотеза – явище (подію) у цілому або окрему властивість явища – розрізняють гіпотези загальні і часткові. В залежності від кінцевої мети виокремлюють гіпотези наукові і робочі (допоміжні).

Питання цільових виступів

1. Гіпотеза та її види.
2. Будова та види доведення.
3. Спростування аргументів.
4. Спростування демонстрації.
5. Правила доведення і спростування.
6. Наведіть основні сенси, в яких вживається термін «проблема».
7. Чи кожне запитання є проблемою?
8. Яку роль виконують гіпотези у науковому пізнанні?
9. Чим версія в судовому дослідженні відрізняється від наукової гіпотези?
10. Яку структуру мають теорії?
11. Якими є стосунки між теорією і досвідом?
12. Наведіть логічні критерії правильності теорії.

Теми рефератів

1. Гіпотеза та її види.
2. Будова та види доведення.
3. Спростування аргументів.
4. Спростування демонстрації.
5. Правила доведення і спростування.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf

2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_a_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>
7. Філософія науки : курс лекцій з вивчення дисципліни для здобувачів III рівня вищої освіти «доктори філософії» спеціальності 204 «ТВППТ» денної та заочної форми навчання / О. П. Сидоренко. Одеса : ОДАУ, 2019. 156 с. URL: <https://osau.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Kurs-lektsij-Filosofiya-nauky.pdf>
8. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С. Добронравової. К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. 255 с. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Phil-science.pdf>

Тема № 12. Обґрунтування, аргументація і доведення

Практичне заняття. Обґрунтування, аргументація і доведення

Навчальна мета заняття: визначити основні характеристики обґрунтування; сутність аргументації та доведення, а також помилки, що виникають під час їх порушення.

Кількість годин: 2

Навчальні питання:

1. Загальна характеристика обґрунтування.
2. Аргументація і доведення.
3. Алгоритм критики.
4. Підстави і сутність критики.
5. Правила доведення і спростування.
6. Помилки у доведенні.
7. Логічна характеристика спростування.
8. Правила доведення і помилки, що виникають при їхньому порушенні.

Методичні вказівки

Щодо першого питання, то варто зазначити, що у силу методологічного принципу достатньої підстави будь-яке суспільно важливе твердження або заперечення повинне одержати обґрунтування. *Обґрунтування – це процес і результат пошуку переконливих (тобто необхідних і достатніх) підстав для наших суджень про дійсність.* Проблема обґрунтування виникає в будь-якій сфері продуктивної людської діяльності, оскільки для неї завжди потрібно мати якусь підставу.

При висвітленні *другого питання* варто акцентувати увагу на тому, що аргументація – це повне (точне) або часткове (неточне) обґрунтування якого-небудь твердження з використанням інших тверджень. Те твердження, що відстоюється, називається *тезою* аргументації. Твердження, використовувані при обґрунтуванні тези, називаються *аргументами*, або *підставами*. Логічну структуру аргументації, тобто спосіб логічного обґрунтування тези за допомогою аргументів, називають *формою* аргументації, або *демонстрацією*.

Залежно від сфери застосування, ступеня спільності і значущості тези поділяються на *теоретичні* (у логіці і математиці їх називають *теоремами*) і *практичні*.

У ролі аргументів можуть виступати математичні і логічні аксіоми, принципи логіки, природничонаукові закони (фізики, хімії, біології тощо), юридичні закони, протоколи спостережень, статистичні дані, свідчення компетентних очевидців, що заслуговують на довіру, кіно-, фото-, аудіо-, відеодокументи, висновки експертів, так звані речові докази і т.ін

Третє питання зацентроване на тому, що вивчення аргументації слід починати із з'ясування її структури (теза, аргументи, демонстрація), місця і ролі

окремих її елементів в процесі встановлення істини. Слід чітко засвоїти правила і помилки по відношенню до кожного елементу доказу. Важливо засвоїти способи доказу і спростування. Аргументація у найбільш широкому розумінні слова – це процес обґрунтування людиною певного положення (твердження, гіпотези, концепції) з метою переконання в його істинності, слушності. У структурі аргументації відрізняють: тезу; аргументи; форму (схему).

Четверте питання акцентує увагу здобувача освіти на сутності прямої аргументації. Прямим називають обґрунтування тези без звернення до конкуруючих з тезою припущень. Пряме доведення може приймати форму дедуктивних умовиводів, індукції, аналогії.

При висвітленні *п'ятого питання* варто вказати на той факт, що непрямим називають доведення тези шляхом встановлення хибності антитези чи інших конкуруючих з тезою припущень.

При висвітленні *шостого питання* варто акцентувати увагу на тому, що доказова аргументація – це не що інше, як доведення. Доведення можна визначити як встановлення істинності тези з використанням логічних засобів за допомогою аргументів, істинність яких вже заздалегідь визначена. Формою такої аргументації повинно бути дедуктивне міркування. Теза в цьому випадку – достовірне твердження. Основна задача доведення полягає у ствердженні істинності певної тези. Саме цим воно відрізняється від інших розумових процедур, які покликані тільки частково підтримати тезу, надати їй більшої або меншої переконливості. Недоказова аргументація буває трьох видів: 1) істинність аргументів, зокрема деяких з них, не встановлена; 2) аргументи є достовірними твердженнями, тобто їх істинність вже встановлена; 3) аргументи не є достовірними твердженнями.

При висвітленні *сьомого питання* варто вказати на той факт, що спростування – це логічна операція, спрямована на зруйнування раніше виконаного процесу аргументації. За формою вираження буває неявною і явною.

Питання цільових виступів

1. Що таке обґрунтування?
2. В якому відношенні знаходяться поняття «обґрунтування», «аргументація», «доведення»?
3. Які існують види доведень?
4. Що таке спростування?
5. Які правила існують щодо тези?
6. Які правила існують щодо аргументів?
7. Які правила існують щодо демонстрації?

Теми рефератів

1. Загальна характеристика обґрунтування.
2. Аргументація і доведення.
3. Правила доведення і помилки, що виникають при їхньому порушенні.
4. Роль доведень у юридичній практиці.

5. Алгоритм критики.
6. Підстави і сутність критики.
7. Правила доведення і спростування.
8. Помилки у доведенні.
9. Логічна характеристика спростування.

Література

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

3. Рекомендована література

Основна

1. Бандурка О. М., Тягло О. В. Юридична логіка : підручник. 2-е видання, переробл. і доповн. Харків : Золота миля, 2017. 216 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/81da4c46-6707-414e-9039-87e33c2a247c/content>
2. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
3. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
4. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
5. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teoriia_ta_praktyka.pdf
6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: <https://cutt.ly/VwjB8CNU>
7. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://cutt.ly/uwjB4eGJ>

Додаткова

1. Ponomarenko T. O., Mykhailichenko O. V., Shapovalova O. V., Ivaniі O. M., Ivaniі I. V. Innovative Technologies in the Teaching of Historical, Social and Human Sciences. *Universidad y Sociedad* : Revista Científica de la Universidad de Cienfuegos. 2020. Vol. 12, Num. 5. P. 290–294. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/9776/1/document%20%281%29.pdf>
2. Методологія наукових досліджень : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Харків : Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf
3. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / І. С. Добронравова, О. В. Руденко, Л. І. Сидоренко та ін.; за ред. І. С. Добронравової (ч. 1), О. В. Руденко (ч. 2). К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. 607 с. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Methodol.pdf>
4. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Логіка» (галузь знань 0304 «Право», 0302 «Міжнародне право»; освітньокваліфікаційний рівень «Бакалавр»; напрям підготовки 6.030401 «Правознавство», 6.030202 «Міжнародні відносини») для

студентів І курсу денної форми навчання / уклад.: О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. Е. Зархіна та ін. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 90 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1876/1/NMP_0010.pdf

5. Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017. № 1 (126). С. 8-13. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/765d7941-c171-4458-b806-a2511a21e98b/content>

6. Тягло О. В. Юридична логіка чи логіка для юристів? *Наше право*. 2013. № 2. С. 180–183. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e481f5f-cbf9-47ba-84bc-3b4e3de18f1e/content>

7. Тягло О. Чи потрібне критичне мислення українській школі? *Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи* : зб. ст. П'ятої міжнар. наук.-метод. конф. з медіаосвіти та медіаграмотності (м. Київ, 31 берез. – 1 квіт. 2017 р.). Київ : Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2017. С. 60–64. URL: <https://cutt.ly/5wjB7JXY>

8. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 349–353. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4da55cde-fa8f-41e1-a0fb-dcd3ca8534e8/content>

9. Тягло О. В. До поняття юридичної логіки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3 (70). С. 241–248. URL: <https://cutt.ly/TwjB7moQ>

10. Філософія науки : курс лекцій з вивчення дисципліни для здобувачів III рівня вищої освіти «доктори філософії» спеціальності 204 «ТВППТ» денної та заочної форми навчання / О. П. Сидоренко. Одеса : ОДАУ, 2019. 156 с. URL: <https://osau.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/Kurs-lektsij-Filosofiya-nauky.pdf>

11. Філософія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко, В. Л. Чуйко та ін. ; за ред. І. С. Добронравової. К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. 255 с. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Phil-science.pdf>

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>

2. Практикум з логіки. URL: <http://philosophy.ck.ua/praktikum-z-logiki/>

3. Федорченко Ю. Формальна і трансцендентальна логіка. URL: <http://fedorchenko.ho.ua/journal/7.html>

4. Вправи на розвиток логічного мислення. URL: <http://kitu.nau.edu.ua/koledzh/vpravy-na-rozvytok-logichnogo-myslennya>

5. Мозок, його особливості та розвиток. URL: <http://kitu.nau.edu.ua/koledzh/mozok-yogo-osoblyvosti-ta-rozvytok>

6. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>